

Azərbaycan aşığı yaradıcılığının poetik dili (Aşiq Hüseyn Bozalqanlı)

Fəxriyyə Cəfərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ceferova.fexriyye@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6190-7210>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan aşığı yaradıcılığının poetik dilindən danışılır. Bu məqsədlə Aşiq Hüseyn Bozalqanlıın əsərlərinə müraciət olunur. Poetik dilin əsas xüsusiyyətlərini göstərən dil-üslub faktları üzə çıxarılır. Aşığın şeirlərindəki arxaik sözlər və dialektlər bədii dili zənginləşdirən faktlar kimi qiymətləndirilir. Məqalədə həm də Azərbaycanın tanınmış aşıqlarından olan Hüseyn Bozalqanlıın yaradıcılığı əsasında aşiq poeziyasının dili elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Aşığın əsərlərindəki fonetik üslub vasitələrindən də danışılır və bu baxımdan, ritmik təkrarlara xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə müasir Azərbaycan dilində işlənməyən bəzi maraqlı nümunələrin mənası izah edilir. Bundan başqa, Aşiq Hüseyn Bozalqanlıın əsərlərindəki orijinal dil və üslub faktları haqqında elmi fikirlər irəli sürülür. Həmin elmi fikirlər aşığın yaradıcılığından alınmış dil faktları ilə təsdiq edilir.

AÇAR SÖZLƏR

dil, söz, üslub, aşiq, fikir

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 03.05.2021

qəbul edilib: 27.05.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə

doktoru, dosent Bilal

Həsənlı.

The poetic language of the Azerbaijani ashug creativity (Ashug Huseyn Bozalganli)

Fakhriya Jafarova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Nakhchivan Teachers' Institute
Azerbaijan. E-mail: ceferova.fexriyye@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6190-7210>

ABSTRACT

The article tells about the poetic language of the ashug art of Azerbaijan. For this purpose, the works of Ashig Huseyn Bozalganli are mentioned. The linguistic and stylistic facts are revealed that reveal the main features of the poetic language. Archaic words and dialects in the poems of ashugs are valued as facts that enrich the literary language. The article is devoted to the scientific and theoretical analysis of the language of ashug poetry based on the works of one of the famous ashugs of Azerbaijan, Huseyn Bozalganli. Phonetic and stylistic devices in ashug's works are also discussed, and in this regard, special attention is paid to rhythmic repetitions. The article explains the meaning of some interesting examples that are not developed in the modern Azerbaijani language. In addition, scientific opinions are expressed about the original language and stylistic facts in the works of Ashig Huseyn Bozalganli. These scientific ideas are confirmed by linguistic facts taken from the works of ashugs.

KEYWORDS

language, word,
style, ashug, idea

ARTICLE HISTORY

Received: 03.05.2021
Accepted: 27.05.2021

Giriş / Introduction

Bütün türk dünyası, o cümlədən Azərbaycan mədəniyyəti tarixində aşıq yaradıcılığı bir milli-mədəni hadisə və ənənə olaraq böyük bir zaman ərzində özünəməxsus qayda-qanunlarla inkişaf etmiş, maraqlı ifadə tərzləri ilə zənginləşmişdir. Bu müddətdə bir sıra ustad aşıqlar yetişmiş, aşıq poeziyasını və dastan yaradıcılığını zənginləşdirən çoxsaylı örnəklər meydana çıxmışdır. Yüzlərin sənət sınağından üzüağ çıxan aşıq poeziyasının ümumi cəhətlərindən, həmin irsin poetik məzmun və ahəngi, tanış qafiyə və rədiflərdən başqa, müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayan ayrı-ayrı sənətkarlara məxsus olan üslub xüsusiyyətləri də formalaşmışdır. Aşıq yaradıcılığının xalqın ruhunu təmsil və tərənnüm etməsi bəllidir. Bu, bütün aşıqlarımıza xas olan əlamətdir. Lakin söykəndikləri qaynaqdan – xalq danışığı dilindən başqa, aşıqların öz dilinə məxsus elə örnəklər var ki, onlar müəlliflərinin digər sənətkarlardan seçilməsini əsaslandırır. Bu baxımdan, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı (1863-1941) yaradıcılığı diqqəti cəlb edir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlıın poetik dilində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri nitq yarlıqlarının xitab mövqeyində işlənməsidir:

Səhər-səhər çıx qarşıma,
Dur, başına dolandığım!
Oğrun-oğrun qıyqacı bax,
Gör, başına dolandığım
[1, s.270].

Hər bir xalqın milli təfəkkür və mənəviyyatına, dilinə xas olan bir sıra deyim tərzləri, ifadələr mövcuddur ki, bunlardan biri kimi yarlıqların ünsiyyətin səmimi və anlaşılıqlı olmasında müəyyən qədər rolu vardır. Onlardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunsa da, “başına dolanım” etiketi Aşıq Hüseyn Bozalqanlıın dilində fərqli məqamda işlənməmişdir. Bu yarlıq aşığın dilində birinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək səmimi bir ovqat yaratmışdır:

Tellərin dönüb kəməndə,
Gözəllər olub şərməndə.
Qara saçın dal gərdəndə,
Hör, başına dolandığım
[1, s.270].

“Qadan alım”, “ağrın alım”, “başına dönüm”, “başına dolanım” kimi yarlıqlar zahirən feilin əmr şəklində olsa da, əslində, arzu məzmununa malikdir. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının dilində isə o, şəxsləndirilərək müraciət obyektini kimi aşığın əxlaqi-etik dəyərini göstərən faktor səviyyəsində işlənmişdir.

Yuxarıdakı örnəkdə başqa bir cəhət də diqqəti cəlb edir: poetik dildə məşuqənin aşiqə əzab verməsindən incə bir narazılıq həmişə olmuşdur. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı isə bunu xoş bir cəhət kimi qarşılayır:

Hüseynin aldın canını,
Apardın din-imanını,
Əsirgəmə müjganını,
Vur, başına dolandığım

[1, s.270].

Poeziyanın mühüm əlaməti və universal cəhəti olan ritm Aşıq Hüseyn Bozalqanlının dilində qabarıqlığı ilə seçilir. O, poetik fikri nizamlayan bir əlamət olaraq aşığın poetik dilinin bəzəyi kimi diqqəti cəlb edir. Bu mənada, “Geyindi” rədifli gəraylı səciyyəvidir:

Bahar oldu, çiçək açdı,
Güllər qırmızı geyindi.
Çırtıq dəydi, üz qanadı,
Xallar qırmızı geyindi

[1, s.270].

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilinin səmimilik və şirinliyi aşıq poeziyasında daha möhtəşəm görünür. Bu poeziyada nəyi necə demək problemi yoxdur, sözlər əzəldən elə düzülür ki, insana üzərində dəfələrlə əməliyyat aparılmış şeir təsiri bağışlayır. Halbuki aşıq poeziyasının xalqın gözü qarşısında, toylarda, məclislərdə, deyişmə meydanlarında yaranması məlumdur. Bu poeziyanın dilində bəzən elə faktlarla qarşılaşırıq ki, sanki onlar indiyə qədər heç işlənməmişdir. Bu baxımdan, sözlərin mənə bolluğu maraqlı ifadə zənginliyinə səbəb olur:

Yarım yuxudan oyandı,
İncidi, küsdü, oysandı,
Barmaq buxağa dayandı,
Əllər qırmızı geyindi

[1, s.271].

Gəraylının dilindəki “oysanmaq” sözü diqqəti cəlb edir. Çağdaş dilimiz üçün səciyyəvi olmayan bu söz arxaik leksika örnəklərindəndir. Professor Əzizxan Tanrıverdinin qənaətinə görə, “Oysandıq – yəni qorxduq, vahiməyə düşdük mənasındadır. Oysanmaq vahidi ədəbi dilimizdə deyil, yalnız dialekt və şivələrdə müşahidə olunan arxaik vahidlərdəndir [9, s.97]. Lakin “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə həmin sözə rast gəlmədik. Orada “oysanımax” sözü ilə qarşılaşdıq ki, o, Çənbərək dialekti kimi “işdən soyumaq” mənasında verilmişdir [3, s.384]. Fikrimizcə, Ə.Tanrıverdinin mülahizəsi daha məntiqlidir. Belə ki, sözün tərkibindəki “oy” çağdaş dilimizdə qorxu nidası kimi işlənməkdədir.

Mütəxəssislər tərəfindən dilin etnoqrafiyası kimi dəyərləndirilən dialektlər bədii dilin enerji qaynağı kimi aşıq poeziyasında tez-tez qarşılaşdığımız dil vahidlərindəndir. Türk dillərində dialektlərin qədim qaynaqlardan olması haqqında elmi-nəzəri fikirlər geniş yayılmışdır. Oğuz dillərinin tarixi problemlərini araşdıran Zeynep Korkmaz bir sıra dialektləri müqayisəli təhlilə cəlb edərək oğuz türkcəsinin tarixini eramızdan əvvəl 3500-3000-ci illərə bağlayır və şumer dilinə dayandığını təsdiq edən faktları üzə çıxarır [7, s.9]. Fikrimizcə, “oysanmaq” sözü qədim ümumtürk dil vahidlərindəndir. Hər halda, Aşıq Hüseyn Bozalqanlının dilindəki “oysanmaq” sözü, feillərin, xüsusilə də sadə feillərin milli mənşəli olduğunu nəzərə alsaq, həm bu cəhətinə görə, həm də səslənməsi baxımından maraqlı dil faktlarındandır. Aşığın dilində arxaik leksik vahid olaraq “oysanmaq” tək deyil. “Alaçıq” və “dəyə” sözləri də bu baxımdan mənalıdır:

Sizin olsun eyvan, otaq, alaçıq,
Bizə bəsdir ya kölgəlik, ya dəyə

[1, s.273].

Çağdaş dilimizdə “alaçıq” və “dəyə” sözləri işlənmə səviyyəsini itirən leksik-grammatik vahidlərdəndir. Çağdaş orfoqrafiya lüğətimizdə “dəyə” və “dəyəcik” sözlərinə rast gəlsək də, burada “alaçıq” sözü verilməmişdir [5, s.37; s.173]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində də “alaçıq” sözü ilə rastlaşmadıq. Lakin “dəyə” (“deyə”) Ağcabədi, Göyçay, İmişli, Ordubad,

Mingəçevir, Ucar, Şamaxı, Şəki dialekti kimi verilmiş, “dəyə” Şəki dialekti olaraq “daxma, talvar” mənasındadır [3, s.121; s.129]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində hər iki söz vardır. Alaçıq “çubuqdan qurulub üstü keçə ilə örtülən köçəri mənzili, çadır” mənasında işlənmişdir [4, s.91]. Dəyə isə “qarğıdan və s-dən düzəldilmiş komacıq, alaçıq, qazma” mənalarını daşıyır [4, s.607]. Fikrimizcə, bu sözlər bir-biri ilə sinonimlik təşkil edir (Əhməd Cəmilin uşaq şeirlərinin birində – “Şaxta babanın nəğməsi” əsərində “dəyə” sözü ilə qarşılaşırıq və burada da “dəyə” sözünün qarşılığı kimi “alaçıq” sözü göstərilmişdir:

Şaxta baba gülərək,
Uşaqlarla təkbətək
Salam verib görüşdü,
Nəsə yadına düşdü.
Fikrə gedib bir qədər,
Dedi: Əziz körpələr,
Qarlı dağlar aşaraq,
Çox ellər dolaşaraq,
Dağlarda qurdum dəyə,
Gəldim sizi görməyə.¹

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Geyindi” gəraylısında diqqəti çəkən əsas cəhətlərdən biri əsərin dilindəki “qırmızı” sözüdür ki, o, məna bolluğu ilə obrazlılığı artıran vahidlərdəndir:

Baş oynatdı, qıya baxdı,
Könlümün evini yıxdı.
Al geyindi, seyrə çıxdı,
Çöllər qırmızı geyindi

[1, s.271].

Gəraylının birinci bəndinin ikinci misrasında “qırmızı” güllərin çiçəklənməsi mənasında işlənmişdir. Həmin bəndin dördüncü və ikinci bəndin son misrasında dəyərlə bir mübaliğənin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, yarın dərisi o qədər zərifdir ki, üzünə dəyəni kimi xalları və əlləri qırmızı geyinir, yəni qana boyanır. Üçüncü bənddə sözün tamamilə başqa mənası ilə qarşılaşırıq. Burada çöllərin qırmızı geyinməsi onların sevinməsi kimi nəzərdə tutulur. El arasında qırmızı

rəngin əsas mənələrindən biri onun şadlıq, sevinc ifadə etməsidir. Toy-nişan mərasimlərində bu rəngdən istifadənin bolluğu (qapı və pəncərələrdən qırmızı rəngli bəzək-düzək əşyalarının asılması, gəlinin belinə qırmızı lent bağlanması, qırmızı rəngli paltarlara önəm verilməsi və s.) məlumdur.

Aşiq poeziyasında diqqətə dəyər faktlardan birincisi dil gözəlliyidir. “Dil poeziyanın ilkin yaradıcılıq simasıdır. Bədii hadisələrə həqiqi sənət meyarları ilə yanaşmağın birinci şərti dil faktorundan asılıdır. Mükəmməl dil və üslub vərdişlərinə yiyələnmədən söz sənətkarlarının özünü təsdiq etmə qətiyyəti nəticəsiz qalır, təcrübə dönə-dönə sübut etmişdir ki, dil duyumundan məhrum olanların nümunəvi poeziya yaratmaq cəhdləri heç bir səmərə verə bilməz” [6, s.10].

Bir sona sallandı, çıxdı xanadan,
Süzmüş oylağına gəldi, qayıtdı.
Axtardı, səyyadın bula bilmədi,
Baxdım ki, pərişan oldu, qayıtdı

[2, s.271].

Şeir dilinə axıcılıq verən əlamətlərdən biri feili bağlama əvəzinə həmcins üzlərin və ya sadə cümlələrin işlənməsidir. Yuxarıdakı örnəkdə “gəldi”, “oldu” əvəzinə “gəlib”, “olub” işlənsəydi, -dı⁴ şəkilçisinin təkrarı ilə yaranan ritm olmazdı və dilin rəvanlığı zəifləyərdi. Şeir dilindəki “xana” sözü də maraqlıdır. Burada müstəqil mənada işlənən bu söz artıq leksik-qrammatik vahid kimi arxaik plana keçmişdir. Hazırda dilimizdə o, şəkilçi mövqeyindədir.

Aşiq Hüseyn Bozalqanlının dilində elə alınma sözlərə rast gəlirik ki, onları başqa qaynaqlarda görmək olmur:

Könül mayıl oldu çeşmi-xumara,
Çəkdi niqabını gülü ruxsara.
Müjganı sinəmə vurubdu yara,
Neçə yerdən cərahətə düşmüşəm

[2, s.138].

Şeir dilindəki “cərahət” sözü işləklik baxımından az müraciət olunan alınmalardandır. Lüğətdə əsas mənası “cərrahlıq elmi” olsa da, sözün anlamlarından biri də “yara”dır. Fikrimizcə, son misra “neçə yerdən yaralanmışam” anlamındadır.

Azərbaycan ədəbi-bədii dilində bir çox hikmətli fikirlərlə qarşılaşırıq ki, onların çoxuna aşıqların dilində rast gəlirik. Bu mənada, Aşiq Hüseyn Bozalqanlının aşağıdakı misraları maraqlı aforistik fikirlər təqdim edir:

Bir doğru söz min yalandan yaxşıdır,
İnsaf deyil, mərdi sən namərdə sat!
Bütün ilqar hər insana yaxşıdır
İnsan gərək yalan sözdən utana.

Misə qalay vursan, axır qaralı,
Nə lələ bənzəməz, nə gövhər olmaz,
İgidin olmasa binədən zatı,
Tanınıb heç yerdə aşikar olmaz
[2, s.139].

Araşdırmalar göstərir ki, aşıqların ata sözü onların nəsihətli fikirləridir. “Aşiq sənəti dədə-babalarımızdan miras qalma, həm də bir folklor növü tək ən önəmli milli dəyərlərimizdən biridir. Bu sənətin ölməzliyi, həmişə yaşarlığı ondan irəli gəlir ki, bu sənətdə atalar sözləri, xalq deyimləri, saz havaları, söyləmələr-deyişmələr yaddaşlarda qalır, hafizələrdən-hafizələrə köçür, üstündən min illər keçməsinə baxmayaraq, öz tərəvətini olduğu kimi saxlayır” [8, s.3]. Ümumiyyətlə, bəşəri keyfiyyətləri əks etdirən fikirlər aşiq poeziyasında qırmızı xətlə keçir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, aşiq poeziyası dil-üslub baxımından həmişə zəngin olmuşdur. Bunsuz poeziya uğurlu ola bilməz. Aşıqların uğurunun birinci şərti, fikrimizcə, xalq dilinin söz-ifadə potensialından maksimum istifadə bacarığıdır. Bu mənada, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı da aşiq sənətində, saz-söz meydanında öz yeri, öz dəst-xətti olan sənətkarlardandır:

Hüseyn, sözün nə gözləyə, nə dana,
Nə yaranar, dahi doğar nə ana.
Gövhər mətahını satma nadana,
Tök bazara, sərrafına yaxşı sat.

Aşiq Hüseyn Bozalqanlı sözlərinin sərrafları yaxşı bilirlər ki, o, qədimliyi və zənginliyi ilə seçilən aşiq sənətində söz və iz qoyub getmiş şəxsiyyətlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı (1863-1941). (2017). Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Aşıq poeziyası. Bakı, Xalq Bank. s.270-275.
2. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. (2005). Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı, Şərq-Qərb. s.133-141.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, Şərq-Qərb. 568 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Bakı, Şərq-Qərb. 744 s.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. (2013). Bakı, Şərq-Qərb. 840 s.
6. Hüseynov M. (2008). Dil və poeziya. Bakı, Elm. 434 s.
7. Məmmədli R., Əhədova N. (2016). Aşıq Pəri irsinə məhəbbətlə: Aşıq Pərinin 205 illik yubileyi münasibəti ilə hazırlanmış metodiki vəsait. Bakı, F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. 29 s.
8. Tanrıverdi Ə. (2012). Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi linqvistik təhlili. Bakı. 214 s.
9. Korkmaz Z. (2013). Türkiyə türkçesinin temeli Oğuz türkçesinin gelişimi. TDKY, Ankara. 229 s.
10. <http://www.turuz.com>